

הרב שמעון בירן

הגדרת "מאכל אדם" לענין תרומות ומעשרות

(הפרשת תרומות ומעשרות ממאכל הנאכל ע"י הדחק)

ראשי-פרקים

א. הצגת הבעיה

ב. מדוע רק מאכל אדם חייב בתרומות ומעשרות?

ג. מאכל אדם הנאכל ע"י הדחק – סוגיית תלתן

ד. מאכל הנאכל ע"י הדחק – סוגיית כרשינים

1. כרשינים כדן חריג ובלתי מייצג

2. כרשינים כאב-טיפוס של מאכל הנאכל ע"י הדחק

ה. סיכום

א. הצגת הבעיה

הלכה מקובלת בידינו מדין המשנה (תרומות פ"ב מ"ו) שאין מפרישים מן הרע על היפה, אף שהיא מועילה בדיעבד. השו"ע (יו"ד של"א נ"ב), ובעקבותיו רוב האחרונים פסקו שבזמן הזה מועילה הפרשת תרומה גדולה ותרומת מעשר מן הרע על היפה אפילו לכתחילה. מאידך הפרשת תרו"מ ממה שאינו מוגדר אוכל אינה מועילה כלל. השאלה שבה נדון במאמר זה היא מהו בדיוק הגבול בין מאכל רע ל"אינו מאכל".

נקודת-מוצא לעיוננו זה תהיה המשנה הנ"ל במסכת תרומות: "זה הכלל... וכל שאינו כלאים בחבירו, תורם מן היפה על הרע, אבל לא מן הרע על היפה. ואם תרם מן הרע על היפה תרומתו תרומה חוץ מן הזונים על החטים, שאינו אוכל", ופי' הר"ש (שם): "זונים מין חטים, ואינו מאכל אדם, ומקיימים אותו ליונים, כדפרשינן בריש כלאים". כך הביא את ההלכה הרמב"ם (תרומות פ"ה ה"ג), וכך פסק גם השו"ע (יו"ד של"א נ"ג): "זונים אינן אוכל אדם, ולכן אם תרם מהם אין תרומתו תרומה". הזונים, אם-כן, מובאים כאן כדוגמה – אולי גבולית – לגידולים שאינם נחשבים כלל למאכל אדם.

נראה שכדי להגדיר את הדברים יש להתייחס ל"מאכל הנאכל על ידי הדחק". זוהי כנראה הגדרת הגבול בין "רע" ל"אינו מאכל". אם נדע להגדיר מהו מאכל הנאכל על ידי הדחק ומה דינו, תתבהר הסוגיה בכללותה.

תחילה נעיין במקור הדין שלפיו רק מאכל אדם חייב בתרומות ומעשרות.

ב. מדוע רק מאכל אדם חייב בתרומות ומעשרות?

במשנה מסכת מעשרות (פ"א מ"א) שנינו: "כלל אמרו במעשרות: כל שהוא אוכל ונשמר וגידוליו מן הארץ חייב במעשרות. ועוד כלל אחד אמרו: כל שתחילתו אוכל וסופו אוכל אע"פ ששומרו להוסיף אוכל – חייב קטן וגדול. וכל שאין תחילתו אוכל אבל סופו אוכל – אינו חייב עד שיעשה אוכל". על כך העיר הפני-משה: "כל המעשרות וכן התרומה נכללו בכלל הזה לענין החיוב והפטור".

בירושלמי מעשרות על המשנה הנ"ל הובאו מקורות מהתורה לכלל זה, לפיו דווקא אוכל חייב במעשרות, ע"פ הפסוק בדברים י"ד: "עשר תעשר את כל תבואת זרעך": "עשר תעשר את כל תבואת זרעך – הייתי אומר כל הדברים יהו חייבין במעשרות, ת"ל את כל תבואת זרעך – ריבה. וריבה שאר זרעוני גינה שאין נאכלים? כתיב תבואת זרעך וכתיב היוצא השדה שנה שנה. הא כיצד? טול מבינתיים דבר שהוא אוכל ונשמר. אית דבעי משמיענה מן הדא: עשר תעשר – כלל, את כל תבואת זרעך – פרט, וכלל ופרט – אין בכלל אלא מה שבפרט. אין לי אלא תבואה, קטנית מניין? ת"ל וכל מעשר הארץ מזרע הארץ מפרי העץ לה' הוא – לרבות זרע שום שחליים וגרגר. או יכול שאני מרבה לוף העליון¹ וזרע כרישין זרע בצלים זרע לפת וצנונות ושאר זרעוני גינה שאינן נאכלין? ת"ל: מזרע הארץ – ולא כל זרע הארץ. פרי העץ – לרבות כל פירות האילן. יכול שאני מרבה חרובי שיטה וצלמונה וחרובי גדירה (המהר"א פולדא: "כל הני חרובין רעים ואינם נאכלים"). הרש"ס: "שמות מקומות הן וחרובין דידהו אינן מאכל אדם"? ת"ל: פרי העץ – ולא כל פירות האילן².

ראשונים ומפרשים הוסיפו עוד להסביר מה מיעטה המשנה מהגדרת "אוכל". הרמב"ם כתב בפיהמ"ש: "אוכל – לאפוקי כופר, איסטיוס וחריע ודומיהן" (ראה פאה פ"א). לעומתו הגדיר המהר"א פולדא: "כלל... לאפוקי סטים שאלו אין אוכל אע"פ שנאכלים על ידי הדחק" (זוהי גם לשונו של רע"ב). ואילו הר"ש סיריליאו למשנה כתב: "כל שהוא אוכל לאדם – למעוטי לא הביא שליש דלא חשיב אוכל כדמפרש מתני".

להלכה פסק הרמב"ם (תרומות פ"ב ה"א): "כל אוכל אדם הנשמר שגידוליו מן הארץ – חייב בתרומה". והוסיף בהמשך (הלכה ג'): "זרעוני גינה שאינם נאכלים... פטורים מן התרומה ומן המעשרות".

1. ויש גורסים כאן "זרע לוף העליון". ובתוס' בכורות נ"ד ע"א ד"ה "ושני" גרס "מרבה אף העליון". ועיין ירושלמי תבונה.
2. ועיין במקבילה לדרשה זו בספרי על הפסוק.

ג. מאכל הנאכל על-ידי הדחק – סוגיית תלתן

בפרק הקודם, ביחס ל"אוכל" שבמשנה מעשרות הובאו דברי מפרשי המשנה שכתבו "למעוטי סטים וקוצה שנאכלים רק על ידי הדחק", והיינו שמה שנאכל על ידי הדחק – פטור מדינא מתרומות ומעשרות. כנגד זה יש להעמיד את סוגיית תלתן וסוגיית כרשינים: "תלתן של מעשר שני תאכל צמחונים, ושל תרומה...כרשיני מעשר שני יאכלו צמחונים...ושל תרומה..." (משנה מע"ש פ"ב, ג'–ד'). מכאן שתלתן וכרשינים יש בהם מעשר שני ותרומה, למרות שהם אינם מאכל אדם אלא בדוחק!

ביחס לתלתן שנינו (תרומות פ"י מ"ה–ו'): "תלתן שנפלה לתוך הבור של יין... היו לו חבילי תלתן של טבל, כותש ומחשב כמה זרע יש בהם ומפריש את הזרע ואינו צריך להפריש את העץ". מכאן נוכל להסיק שתלתן הוא צמח שזרעו נאכל כמו תבואה. על כך העיר הרמב"ם בפיהמ"ש: "תלתן – ידוע ובערבי חלבה. וידוע כי תרומה ומעשר שני אין חייב בהן אלא הזרעים הנאכלים בלבד". חיובו במעשרות של התלתן ברור גם מתוך המשנה במעשרות (פ"א מ"ג): "מאימתי הפירות חייבין במעשרות... התלתן משתצמח".

אלא שעל הנחה זו מעלה בעל ה"משנה ראשונה" (תרומות י"א ט' ומעשרות א' א') קושיה: "וצריך לחלק מאי שנא מהא דאמר בריש מס' מעשרות ספיתי סטים וקוצה פטורין ממעשרות שאינם אוכל אע"פ שנאכלים על ידי הדחק"³. תשובתו של המ"ר מעורפלת: "וצ"ל דהני חשיבי טפי". ב"עמוד הימיני" (עמ' רפ"א ד"ה עכ"פ) הקשה על כך הרב ישראלי: "דברי המ"ר אינם מספיקים, כיון דהנימוק הוא מצד שנאכלים בשני רעבון, אין טעם לחלק בין חשובים יותר לחשובים פחות". יש להבהיר, אם כן, מה בין כרשינים ותלתן לספיתי סטים. הדברים נוגעים, כמובן, להגדרה הכללית של "אוכל" החייב בתרו"מ.

כיוון אחד לפתרון הבעיה הוא הבחנה בין תלתן צעיר לתלתן לאחר סיום תהליך התקשותו. לפי זה השימוש בתלתן הרך הוא אכילת "צמחונים" המוזכרת במשנה מע"ש הנ"ל. כך נראה, לכאורה, מלשון הרמב"ם בהלכות תרומות (פ"ב ה"ח): "התלתן, אע"פ שאינן אוכל אדם כשיקשו, הואיל ורוב האדם אוכלין אותן בתחלתן – הרי הן חייבין בתרומה ומעשרות". ע"פ הבחנה זו תובן גם הלכה אחרת ברמב"ם בה הוא מקל בחפיפה בתלתן של תרומה (תרומות פ"א ה"ט): "כהנת שחפפה ראשה בתלתן של תרומה... ומפני מה הותרו הכהנים לחוף שערן בתלתן של תרומה מפני שאינו ראוי למאכל אדם". נראה שמדובר כאן בתלתן שהתקשה כבר, ולכן אין דינו כמאכל אדם רגיל. כך פסק ב"שערי-צדק" (פ"ב ה"ב): "...וכן אפילו אם יתקשו אח"כ ולא יהיה עוד מאכל אדם כמו התלתן, כיון שרוב בני אדם אוכלים אותם בתחילתן – חייבין. אבל מאכלי בהמה וזרעוני

3. עיין גם בחזון-נחום, מעשרות א' א' (כרם ציון ח"ב).

גינה שאינן נאכלים, כגון זרע הלפת וצנונות ובצלים וכיוצא בהם פטורים". בסגנון דומה פסק גם בכרם ציון (הלכות פסוקות פי"ד ה"ב).

מעתה עולה מאליה השאלה, האם התלתן חייב בתרומות ומעשרות גם לאחר שהוא מתקשה. מצד אחד הוא איננו ראוי לאכילה, אך מאידך יתכן שיהיה חייב משום שכבר התחייב בצעירותו. בשאלה זו התלבט החזו"א (מעשרות ב' ד"ה ר"מ), ולא הכריע. במראה הפנים (ירושלמי מעשרות סוף פ"ד) כתב: "כל זמן שהוא ראוי לאכילה מתחייב במעשרות, ולבסוף כשיתקשה ואינו ראוי לאכילה – פטור, וכגון בתלתן. דתנינן שם: התלתן משתצמח, וכשיתקשה ואינו ראוי לאכילה – פטור, והיינו אם לא הפריש התרומה והמעשרות עד שנתקשו – או פטור הוא, אבל בתחילה, כשהן רכין, חייבין הן בתרומה ומעשרות". לדעת הצפנת-פענח (תרומות פ"ב ה"ד), לעומת זאת, חייב התלתן במעשרות גם לאחר שיתקשה, משום שגם בצורתו זו הוא עשוי לטעמא. ואמנם בדרך כלל תבלין העשוי לטעם אינו חייב בתרומות ומעשרות, אך כאן שמלכתחילה היה עליו שם אוכל, לא פקע ממנו החיוב למרות שהוא ראוי עכשיו רק לטעמא. ברם, אם אכן יש צמח שלאחר שמתקשה או מוקין אינו ראוי לכלום – שוב פקע ממנו חיוב תרו"מ.

לפי דרך זו בביאור סוגיית תלתן, נמצא שאין מכאן ראיה שמאכל הנאכל על ידי הדחק חייב בתרומות ומעשרות, שהרי תלתן נאכל בשופי כשהוא צעיר. מצד שני נראה שצמח שהיה ראוי לאכילה, והפך לאינו ראוי כלל – פקע ממנו חיוב תרומות ומעשרות לכו"ע. אמנם כל עוד הוא ראוי באכילה – חייב בתרומות ומעשרות.

הסבר שונה לביאור חיוב תלתן בתרומות ומעשרות מופיע בברטנורא למשנה (מעשר שני פ"ב מ"ג): "אע"ג דתלתן לאו אוכל גמור הוא, ואין תרומה נוהגת בו אלא לפי שנאכל לקצת בני אדם". את הנקודה העקרונית כאן מבהיר הרב ישראלי (עמוד הימיני עמ' רפ"א ד"ה והנה), בהבחינו בין דין תלתן לדין כרשינים. תלתן נאכל לקצת בני אדם בכל השנים (ולא רק בשני רעבון), ולכן הוא נזרע גם למאכל אדם. מסיבה זו לא פקע ממנו החיוב הכללי "אלא שהקילו בו בפרטים מסוימים". לעומת זאת כרשינים בשנים רגילות אינם משמשים למאכל כלל, ולכן אין הם נחשבים למאכל אדם, אלא שבימי דוד גזרו עליהם משום השימוש שנעשה בהם בשני רעבון. במילים אחרות, יש להבחין בין מאכל הנאכל לקצת בני אדם – תלתן, לבין מאכל הנאכל קצת לאדם – כרשינים. הראשון הוא מאכל ראוי, אלא שאין רגילים כולם לאוכלו, ואילו השני במהותו קשה לאכילה. זו הסיבה שהקלו להאכיל כרשינים לבהמה אך לא הקלו כך בתלתן.

זהו, לדעת הרב ישראלי, ההסבר לדברי הרע"ב הנ"ל. אלא שהוא עצמו מצביע על הקושי שבשיטה זו מדין אוזב וקורנית שאינם חייבים בתרו"מ אא"כ זרעם בפירוש למאכל אדם, למרות שיש קצת בני אדם שאוכלים אותם בכל השנים. לכן הוא נוקט לבסוף כמו הרמב"ם, והיינו שהקולא בדין תלתן נובעת מכך שמתקשה בוקנותו, ושחיוב תרו"מ חל רק על פירות הנאכלים לרוב בני אדם (לענין דין כרשינים עיין לקמן). אך רעיון זה שמאכל אדם הוא

גם מה שנאכל ל"קצת בני אדם", כלומר לחלק מציבור האוכלים, במשך כל השנה, נמצא גם בהמעשר והתרומה (פ"ג אות ל"ח) בדיונו ביחס לקליפות, שם הוא מסיק על סמך התוספתא: "קליפות אתרוג, אף שאין דרך בנ"א לאכול אותן, מ"מ כיון שבני הכפרים שדרכם לאכול אכילה גסה אוכליו אותן, נקרא עליהן שם אוכל". לעומת זאת בערוך השלחן (נ"ד ג') כתב: "הרמב"ם פסק דכל הפירות חייבים מדאורייתא לבד חרובין מפני שאינן מאכל רוב בני אדם", ודבריו חולקים להדיא על העולה מפירושו הנ"ל של הרע"ב. גם הציץ אליעזר (ח"ב סוף סי' י"ז) הוכיח מן הרמב"ם, שהנאכל על ידי מיעוט בני אדם אינו חייב מדאורייתא, אלא רק מדרבנן⁴. יש להעיר שכאן נידונה השאלה העקרונית, אם מאכל הנאכל למיעוט בני-אדם חייב בתרומות ומעשרות. מעבר לכך, להלכה, יש להביא בחשבון את האפשרות שגזירת כרשינים מתייחסת גם לנד"ד. השאלה אם גזירה זו היא גזירה כללית או נוגעת רק לכרשינים תידון לקמן.

ד. מאכל הנאכל ע"י הדחק – סוגיית כרשינים

במשנה תרומות (פי"א מ"ט) מצינו דיון בכרשיני תרומה: "כרשיני תרומה מאכילים אותם לבהמה ולחיה", ומכאן שכרשינים חייבים בתרו"מ. הלכה זו נפסקה ברמב"ם הל' תרומות (פ"ב ה"ב): "הכרשינים, אע"פ שאינם מאכל אדם, הואיל ואוכלים אותן בשני רעבון חייבין בתרומה ומעשרות". וכך באר בפירושו על המשנה הנ"ל: "הכרשינים הם הנקראים בערבי כרסנא ואינם מאכל אדם, וגם כן הקפיד עליהם שיאכלו צמחונים ממעות מעשר שני קודם שיתיישו ויפסלו מאוכל אדם". גם כאן, א"כ, מדובר בצמח שאיננו מאכל אדם ובכל זאת חייב בתרו"מ.

הרדב"ז (על הל' תרומות שם), תוך שהוא מפנה לירושלמי חלה, שם מבואר שגזירה זו של רבנן נגזרה בימי הרעב של דוד (עיי"ש), מוסיף ומסביר: "וכיון שגזרו עליהם, חייבין אפילו שלא בימי רעבון, שאינו בדין שיהיו בזמן אחד חייבין וזמן אחר פטורין". ואכן מיעור הרדב"ז שלא ניתן לומר שזהו חיוב גמור, שהרי כל עיקרה של המשנה הנ"ל לא בא אלא לומר שכרשיני תרומה מאכילין אותה לבהמה ולחיה, בניגוד לתרומה רגילה. ושעם הדבר – "ומפני שעיקרן לבהמה – מאכילין אותן לבהמה, דאי עיקרן לאדם – אסור ליתן לבהמה משום הפסד תרומה".

מעמדה המיוחד של תרומת כרשינים עולה גם מן הרמב"ם בהל' תרומות (פי"ב ה"ז): "התלתן והכרשינים של תרומה, הואיל ואינו מאכל אדם – הרי זה מותר לעשות כל מעשהו בטומאה, ואינו נזהר אלא בעת שרייתן במים... לפיכך נותנים תרומת תלתן וכרשינים

4. ועיי' גם בשיטת הרצ"פ פרנק שתובא לקמן, ביחס למאכל הנאכל על ידי הרבה בני אדם במקום מסוים.

לכהן עם הארץ". וכן מסביר גם הרע"ב (תרומות פי"א מ"ט): "כרשיני תרומה עיקרם למאכל בהמה. דאי עיקרם למאכל אדם היה אסור להאכילן לבהמה. ומכל מקום חזו קצת למאכל אדם. דאי לא הוה חזו כלל לאדם לא היו מפרישים עליהם תרומות ומעשרות. דמידי דלא חזו לאדם – אין מפרישים עליו תרומות ומעשרות". יש לשים לב להגדרתו של הרע"ב, לפיה כרשינים "חזו קצת למאכל אדם". יש להניח שכוונתו ל"נאכל על ידי הדחק". ומכאן שלדעתו מאכל הנאכל על ידי הדחק חייב בתרומות ומעשרות. אלא שמצד שני, כאמור, מותר להאכילו לבהמה.

מכל המקורות הללו ניתן להסיק שכרשינים חייבים בתרומה, והם אינם נחשבים ל"פטור", אך נאמרו בהם קולות מיוחדות ביחס לתרומה רגילה. לאור מסקנה זו יש לדון בשאלה אם זהו דין מיוחד לכרשינים או אולי נוגע לכל מאכל הנאכל ע"י הדחק. ואכן מדבריהם של מספר פוסקים ניתן להבין שדין כרשינים הוא אב-טיפוס לסוג מסוים של צמחים. כך כתב השערי-צדק (פ"ב ה"ב) שחיוב תרומות ומעשרות חל על "כרשינים וכיוצא בו", וכן גם לשון ערוך השלחן (תרומות נ"ד ז'): "כל דבר שהוא מאכל אדם אפילו ע"י הדחק כמו בשני רעבון, כהמין כרשינים שהיה בזמן הש"ס". אלא שלא ברור מנין להם אכן שכן הוא. מצד שני, אם דין כרשינים הוא חריג ויוצא דופן יש להבין מה המיוחד בו ומה פשר מעמדו המיוחד שקובע לו דין בפני עצמו.

להלן תובאנה שתי גישות ביחס לסוגיית כרשינים: האחת – המגדירה כרשינים כנדון מיוחד שאין ללמוד ממנו לעניינים אחרים, ואילו הגישה השניה רואה בכרשינים אב-טיפוס לגזירה כללית של חז"ל, האומרת שכל שנאכל על ידי הדחק – שם אוכל עליו, וחייב בתרומות ומעשרות.

1. דין כרשינים כחריג ובלתי מייצג

במסגרת דיונו בענין הפרשת תרו"מ מעלים של ירק על ירק (הר-צבי זרעים ח"א סס"ח) מתייחס הרצ"פ פראנק לדעת רי"ץ הלוי: "על דבר אשר כתב לי בשם הרב הגאון ר' יוסף צבי הלוי דפשיטא ליה דעלי ירק כמו צנון וכדומה, שנוהגין לאוכלן רק בשני רעבון, דאין בהם איסור טבל כלל. ולדידי מיבעיא טובא...". טענתו האחת של רי"ץ הלוי היא שזוהי אכילה גסה ואין היא בגדר אכילה (כמבואר בב"ק ק"י ע"א). על כך עונה הרצ"פ: "...אין הנדון דומה לההיא דב"ק, דעצם האכילה בשעתה היא ע"י הדחק, שקשה לו האכילה, וכללא הוא דכל אכילה על ידי הדחק לאו אכילה היא. משא"כ בנ"ד, כשמטבלין את הירק עשב בציר אוכלין אותו שלא בדחוק". טענה שניה של הרי"ץ הלוי היא שמתוך כך שהוצרכו לגזור על כרשינים יש ללמוד שמדינא אין מאכל כזה חייב. ניתן להבין מדבריו שהבין את חיוב הכרשינים בתרו"מ כחיוב מיוחד המתייחס אך ורק לכרשינים.

בדרך זו נוקט גם הרב ישראלי (מובא בציץ אליעזר ח"ב סי"ז אות א'), ומתוך העמדת סוגיית כרשינים מול סוגיית סטים וקוצה הוא מסיק שגזירת כרשינים לא נגזרה על כל

מאכל שניתן לאכול בשני רעבון ע"י הדחק, אלא דוקא על אותם גידולים שבפועל ממש נמצאו לאכילה באותם שנים של רעבון שבתקופת דוד. מכיון שסטים וקוצה, וכמובן עלי-צנון וקליפות תפוזים לא היו בנמצא או – לא נכללו בגזירה. הסבר דומה הובא, למעשה, כבר ע"י המהר"א פולד"א. ב"עמוד הימיני" (עמוד רפ"א ד"ה ואפשר), מוסיף הרב ישראלי עוד על ענין זה ומעלה השערה לפיה הגזירה נגזרה אולי רק על אותם מינים שמעצם טיבם יכולים להחשב למזון של שני רעבון – כאלה הזקוקים למעט מים, או שמחזיקים מעמד באחסון זמן רב. לכן אשוב, סאה וקורנית, וכן ספיחי סטים לא נכללו בגזירה. מסקנתו להלכה היא, לאור דברים אלו: "וע"כ, גם מינים הנאכלים לאדם בשנים כתיקונם, – כל שאינו מאכל רוב אדם ואינו אלא מאכל של דחק – אינו חייב בתרומות ומעשרות. וע"כ הסיאה והאיזוב וכו', רק אם זרעם בפירוש למאכל אדם – חייבים, כיון שבדרך כלל אינו נאכל". ככלל, להוציא כרשינים, מאכל הנאכל רק למעט בני-אדם הוא מאכל ע"י הדחק שאיננו נחשב לאוכל מדאורייתא, וגם חכמים לא גזרו לחייבו⁵. גם מדברי החזו"א (מעשרות א' כ"ב) נראה שסבר, שגזירת כרשינים מתייחסת לכרשינים בדווקא: "לאחר שנהגו מעשר בקטניות לא נהגו בכרשינים. ומשמע דאף אם זרען לאדם נהגו בהן דין בטלה דעתו. ולאחר שאכלום בימי רעבון... ראו חכמים לחייבם כיון שרגילים בהן. ואפשר כיון דקרבו בני אדם דעתם עליהם גזרו חכמים שהן בכלל קטניות". משמע שהגזירה היתה רק על אותם כרשינים ש"קרבו בני-אדם דעתם עליהם", ואין כאן גזירה כללית. לפי זה שוב ניתן ללמוד שככלל, כל דבר הנאכל על ידי הדחק איננו נחשב לאוכל ופטור מתרומות ומעשרות. מדבריו של החזו"א במקום אחר (מעשרות א' ל') עולה שהגדר הקובע אם מאכל הוא "מאכל אדם" או לא, הוא אם מאכל זה עומד ברובו לכך: "הנה דבר שרובו עומד לכך ודאי חשיב אוכל... אבל דבר שרובו לאיבוד, רק מיעוטו משתמש בו לשיגון – הוי כקורא, דאע"ג דראוי לאחר שליקה, מ"מ לא חשיב אוכל". גם לפי דברים אלו, ברור שאי-אפשר לומר על קליפות, למשל, שבשנים רגילות הם עומדים למאכל אדם.

לסיכום הדעות שהובאו עד כאן יש לומר, שלפי דעות אלו הקריטריון היחיד לקבוע אם מאכל חייב בתרומות ומעשרות או לא הוא האם הוא נאכל על ידי רוב בני-האדם. זהו גדר דאורייתא של "מאכל אדם", שנלמד מן המשנה במעשרות וכמובא בירושלמי. חז"ל לא שינו גדר זה, וענין כרשינים הוא חריג.

יש לברר לפי בעלי שיטה זו, מהו דין פרי גמור הראוי לאכילה, אך איננו נאכל על ידי רוב בני אדם בשל יוקרו (פירות טרופיים), בשל כך שיש פירות יותר טעימים ממנו (כחרוב או אתרוג), בשל צבעו המוזר (גזר חיזור) או בשל גודלו (אפרסק קטן, בטטה גדולה).

5. יעוין עוד בערוך-השלחן (נ"ד ח') שחילק באופן אחר בין אויב לבין כרשינים, והיינו שבאזוב לא כל אותו המין ראוי למאכל, משא"כ בכרשינים, ולכן רק באזוב תלוי החיוב בדעת האדם.

השאלה היא אם ההגדרה "מאכל רוב אדם" (או "רובו עומד לכך") כולל רק פירות שדוחק לאוכלם, כמו כרשינים אוזוב וכו', ושהדוחק לאוכלם הוא הגורם לכך שהוא נאכל למיעוט בני אדם, או שכל אותם פירות שבפועל אינם נאכלים לרוב בני-האדם מסיבה כלשהי, אף שראויים בשופי לאכילה, כלולים בהגדרה זו. מסברה נראית יותר האפשרות הראשונה. ומסתבר עוד, שכל שבמינו חייב אין בגודלו או בצבעו כדי לשנות את דין החיוב בתרומות ומעשרות.⁶

כאמור לעיל, רצ"פ פראנק בתשובתו הנ"ל איננו מקבל את דברי הרי"ץ הלוי וראיותיו. מסקנתו: "עדיין יש לנו לומר, דכל ירק עשב במקום ובזמן שאוכלין אותו בני אדם אין לנו אלא מקומו ושעתו, ולעת כזאת אוכל הוא, והרבה בני אדם אוכלים אותו". כלומר, כל מה שהרבה בני אדם רגילים לאוכלו כאן ועכשיו, יחשב כאן ועכשיו לאוכל, ובתנאי שאיננו נאכל בדוחק. ביחס להגדרות הקודמות נראה שהגדרה זו היא הגדרת-ביניים. לעומת ערוה"ש, החזו"א והרב ישראלי, המגדירים כאוכל רק דבר שנאכל לרוב בני אדם, ולעומת שיטת הרע"ב, מצד שני, לפיה כל מה שנאכל לקצת בני אדם הוא אוכל מדאורייתא, לדעת הרצ"פ בהגדרת אוכל נכלל כל הנאכל על ידי "הרבה" בני אדם (אולי אפילו לא דווקא רוב!) במקום ובזמן הגדונים.

כאן, כמובן, נזקק הרב פראנק לשאלה מדוע, אם-כן, נגזרה גזרת כרשינים? במה שונים כרשינים מכל מאכל אחר שאכלו אותו באותו מקום ובאותו זמן? על כך הוא עונה בהסתמכו על הלכה המגדירה מאכל אדם ומאכל בהמה, וקובעת שכל דבר שאיננו מזוהה באופן ברור כמאכל אדם או מאכל בהמה תלויה הגדרתו במחשבת בעליו.⁷ כמו כן גם מאכל בהמה – אם חשב עליו לאדם חייב בתרומות ומעשרות. גם הכרשינים בהם אנו דנים, בדרך כלל סתמן לבהמה ולא לאדם, אך בזמן הרעב שבימי דוד חשבו עליהם ויעדו אותם למאכל אדם. תוכן גזירה מיוחדת זו היה, שכרשינים ייחשבו לעולם למאכל אדם, אע"פ שבשנה רגילה סתמן לבהמה: "וצ"ל, דכרשינים כיון דבשני רעבון בנ"א קובעין עיקר סעודתן עליהן, ולכן גזרו עליהן שיהא דינם כחמשת המינים, משום איחלופייהו. ומכיון שגזרו שיהא כחמשת המינים – אף כשזורעין לבהמה ג"כ חייב בתרו"מ, ושוב לא פלוג בין שני רעבון לשאר שנים. דבסיאה ואיזוב וכדו', לא אתו לאחלופי דלעולם נוהג בהם תרו"מ ומידע ידעי דבמחשב אלאכילה תליא. אבל כרשינים, דבשאר שנים פטורין לגמרי, אתי לאחלופי לפוטרו גם בשני רעבון ולכן גזרו עליהן לעולם". נמצא, לפי זה, שכרשינים – אם זרעם לאדם חייבין מדינא, ואם זרעם לבהמה אין חיובם אלא מטעם הגזירה. אך כל דבר אחר, כמו סאה אוזוב וקורנית שאינם מאכל בהמה אם "נזרע אדעתא למיכל, ונוהגין

6. בענין חקירה זו, עיין עוד לקמן בדברי הרב פרנק ואחרונים אחרים, שכל שהמאכל נוח לאכילה, אף שמסיבות צדדיות אין אוכלים אותו, הוא מאכל שחייב מדינא בתרומות ומעשרות.

7. בענין זה עיין עוד רדב"ז על תרומות פ"ב ה"ב.

לאוכלם – מתחייב בתרומות ומעשרות". כלומר: גזירת כרשינים התייחסה לכרשינים בדוקא, משום היותם מיועדים בסתמם למאכל בהמה. אך שאר מאכלים שאינם מאכל אדם אלא שנאכלים על ידי הדחק לא היה צורך לגזור עליהם, ודינם מעיקרו הוא שאם הרבה בני אדם אוכלים אותם – חייבים מדינא.

למעשה, מבחין הרב פראנק בין שני סוגי אכילה על ידי הדחק: "יש דחק התלוי במאכל שבאמת אינו ראוי למאכל כגון כרשינין. ויש שהמאכל עצמו נוח וטוב למאכל, ומ"מ אינו נאכל אלא כשהאדם דחוק, שאינו מוצא מאכלים טובים מאלה". נראה שהסוג הראשון, לדעתו, חייב בתרו"מ רק מדין הגזירה, ואילו כל מה ששייך לקטגוריה השנייה – ועלי צנון בכללם – חייב בכך מעיקר הדין.

להשלמת התמונה יש לחזור ולהזכיר כאן סוג נוסף של מאכל ע"י הדחק שהובא לעיל בשמו של הרצ"פ – מאכל שקשה פיזית לאוכלו שפטור לגמרי מתרו"מ, כי אכילתו לאו שמייה אכילה.

עוד משמע מדברים אלו, שפרי הראוי למאכל בשופי, אלא שמסיבות חיצוניות אין רוב בני אדם אוכלים אותו, חייב מדינא. התנאי הדורש שיהיה עומד למאכל הרבה בני אדם, ונזרע אדעתא דהכי מתייחסת אך ורק לטיבו של הפרי.

את עיקר חילוקו של הרצ"פ ביחס להגדרת מאכל הנאכל ע"י הדחק ניתן למצוא גם בדבריהם של בעל "המעשר והתרומה" (פ"ג בית האוצר אות ל"ח) ושל הציץ אליעזר (ח"א ס"א אות ד') בדונם בנושא חיוב קליפות-תפוז בתרו"מ. וכך מסביר הציץ אליעזר את הסיבה לכך שהם אינם נחשבים למאכל ע"י הדחק: "קליפות תפוזים... שנאכלים בטוב ובריוח ע"י מרקחת, ורק הטורח לעשותם, ואין החיסרון במאכל גופא מה שלא נאכלים בתדירות".

2. כרשינים כאב-טיפוס של מאכל הנאכל ע"י הדחק

הציץ אליעזר (ח"ב סי' א'), בהתייחסו לדעת הרב ישראל, דוחה את הגישה המגדירה כאוכל רק מאכל הנאכל לרוב בני האדם, והרואה בכרשינים גזירה מיוחדת שאיננה נוגעת לגידולים אחרים. לדעתו, ההבדל בין כרשינים לסטים וקוצה הוא הבדל עקרוני שניתן להחיל אותו ככלל על כל מאכל הנאכל ע"י הדחק. סטים וקוצה הם מיני צבעים ואינם מוגדרים כלל כאוכל. לעומתם, הכרשינים – שם מאכל (גם אם מאכל בהמה) עליהם, ולכן יש מקום לגזור עליהם: "בשלמא כרשינים וכיוצא בהן, ששם אוכל יש עליהם בין כך, ורק צריכים לקבל השם לווי של אוכל אדם – לזה מספיק אם רק נאכלים באיזה זמן שהוא, אזי נחשבים סו"ס גם מאכל אדם אף שאינם מיוחדים לאדם", ובהמשך דבריו שם: "שהרי במשנה בפ"א דפאה ופ"ה דמעשרות לא כתוב כל המיוחד למאכל אדם כמו שמצינו בפ"ה דשביעית מ"א, שהיה משמע שצריכים דווקא מיוחד. אלא כתוב בלשון: כל שהוא אוכל,

והיינו כל שהוא אוכל אדם באיזה פעם שהוא ויש על הדבר שם מאכל. וביותר שלא נזכר במשנה בכלל שם אדם רק סתם כל שהוא אוכל". חידוש זה מוכח לדעתו גם מלשונו של הרמב"ם שכשזכיר מאכל אדם איננו מדגיש שמדובר במה שמייוחד למאכל אדם. לאור כל זאת מסקנתו היא שהגדרת החייב בתרו"מ היא: "...כל שנאכל ע"י אדם אפילו ע"י מיעוט, ג"כ חייב מ"מ מיהת מדרבנן כמו"ש גבי חרובין, וכן כל שנאכל באיזה פעם שהוא אפילו בשנות רעבון", ובלבד ששם מאכל עליו – להוציא צמחים כמו סטים וקוצה ששם צבע עליהם ולא שם אוכל.

עוד מדייק הצ"א מלשון הרמב"ם שגם הוא ראה את גזירת כרשינים כגזירה כללית, שהרי לא כתב שכרשינים חייבים בתרו"מ מחמת הגזירה. אלא "הואיל ואוכלים אותן בשנות רעבון", ומשמע שהדבר נכון לגבי כל דבר שאוכלים אותו בשני רעבון. גם מדברי השערי צדק וערוה"ש שהובאו לעיל מוכח שהגזירה היא כללית.

הכרעתו של הציץ אליעזר, הלכה למעשה, היא, על-כן, חד משמעית (ח"ב י"ז ג'): "ולפי זה ממילא אין שום מקום עיון על עלי צנון וקליפות התפוז, כי לא בעינן שהיו בימי דוד, וגם הרי נאכלים תמיד בשעת הדחק (ובהרבה פעמים גם שלא בשעת הדחק) בכל השנים ולא דוקא בשני רעבון".

לטיעת הסוברים שגזירת כרשינים היא גזירה כללית יש לצרף גם את בעל הישועת משה (זרעים סי' ל' עמ' ר"א): "פשוט דכרשינים לאו דווקא, דה"ה לכל דבר הראוי למאכל אדם בשעת הדחק כגון בזמן מלחמה וכדו', כמו שכתב הערוה"ש העתיד נ"ב ז".

לסיכום, דעתם של פוסקים אלו היא שכל ששם אוכל עליו (לאפוקי מיני צבעים וכדו') וראוי לאוכלו, אפילו על ידי הדחק או בשנות רעבון, נחשב לאוכל לענין תרו"מ לפחות מדרבנן (גם אם מדאורייתא צריך שיאכל לרוב בני האדם כדעת ערוה"ש והציץ אליעזר ברמב"ם), וכרשינים – לאו דווקא.

ה. סיכום

נקוט בידינו ומוסכם שרק מאכל אדם מחויב בתרומות ומעשרות. בהגדרת מאכל אדם החייב מדאורייתא בתרו"מ נחלקו המפרשים והפוסקים: יש אומרים שכל שנאכל לקצת בני אדם חייב (רע"ב בהסבר תלתן, ו"המעשר והתרומה" בענין קליפות). יש אומרים שכל נאכל להרבה בני אדם במקום ובזמן מסוים חייב, בתנאי שניתן לאוכלו בלא דוחק גדול מדי (רצ"פ פראנק בהסבר סוגית כרשינים). אחרים סוברים שרק מה שנאכל לרוב בני אדם חייב (ערוה"ש סימן צ"א ואחרים בהסבר דברי הרמב"ם לענין חרובים, ולפי זה החיוב בתלתן קשור לכך שהוא נאכל בצעירותו ולא לכך שנאכל לקצת בני אדם).

גזירת כרשינים פתחה פתח לאפשרות שחז"ל שינו את גדרי החיוב מדאורייתא באופן כללי. זוהי דעת בעלי השיטה השלישית דלעיל, הסוברים שמכח הגזירה התחייב בתרו"מ כל מה

שראוי לאדם בזמן מן הזמנים אפילו על ידי הדחק, ואף שבדרך כלל כלל אינו עומד למאכל בני אדם – חייב מדרבנן בתרומות ומעשרות (אלא אם כן אין עליו שם אוכל כלל כסטים וקוצה).

מסתבר לומר, ש"מאכל ע"י הדחק" שדובר בו עד כה הוא מאכל הנאכל לקצת בני אדם או בדוחק, ועליו יש לדון אם נכלל בגזירה או לא. אך פרי הראוי לאכילה בשופי, אלא שבני אדם ממעטים לאכלו מסיבות חיצוניות שונות – יהיה חייב בתרומות ומעשרות לכו"ע.

עוד מסתבר לומר, שפרי רקוב או אפילו חלק רקוב של פרי אינו ראוי כלל לאכילה אפילו בשנות רעבון, ולכן אין הוא חייב בתרו"מ, ומעבר לכך – גם אי אפשר להפריש ממנו תרומות ומעשרות.

מסוגית תלתן למדנו, שפרי שהיה ראוי לאכילה, והפך אח"כ לפרי שאינו ראוי כלל – פקע ממנו חיוב תרו"מ. אם הוא עדיין ראוי בזקנותו לטעמא – נחלקו האחרונים בשאלה האם עדיין נותר עליו החיוב.

בהקשר של עיונו זה, דנו הפוסקים באופן ספציפי בחיוב קליפות בתרומות ומעשרות. הציץ אליעזר, לשיטתו, סובר שמה שראוי בימי רעבון וע"י הדחק – חייב בתרו"מ. והוכיח זאת מכמה מקורות. דעת החזו"ן-איש, לעומת זאת, היא שקליפות פטורות מתרו"מ כי אין הן נאכלות לרוב בני האדם כמו שהן. גם הוא נאמן בזאת לשיטתו. דעת הרב קוק (דעת כהן סי' רמ"א, וע"ע משפט כהן סי' פ"ד) היא, שכדי שיתחייבו בתרו"מ צריכות הן להיות עומדות למאכל אדם. אמנם לא ברור מדבריו אם כוונתו למאכל רוב אדם, הרבה בני אדם במקום מסוים, או אפילו מעט בני אדם (ומשמע קצת שצריך להיות עומד לאכילת הרבה בני אדם, וכדעת הרצ"פ פרנק).

גם בענין עלים וגרעינים יש מקום לדיון נפרד על-סמך ומתוך דברי הפוסקים, שכן מעבר לעקרונות הכלליים שהובאו במאמר זה, קיימים שיקולים מיוחדים לכל ענין.